

Османо́ва А.М.

кандидат психологічних наук

**ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ У ПРАЦЯХ ЗАРУБІЖНИХ ТА ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ**

У статті проаналізовані теоретичні й емпіричні підходи до вивчення ідентичності, що не суперечать, а скоріше доповнюють один одного, виокремлюючи як предмет дослідження різні сторони феномена ідентичності.

Проблема поняття «ідентичність» як предмет психологічного дослідження розглядається у теоретико-методологічних підходах, найбільш розробленими з яких є: психоаналітичний (А. Ватерман, Е. Еріксон, Дж. Марсія), когнітивно-орієнтований (К. Герген, Г. Теджфел, Дж. Тернер), символічний інтеракціонізм (Е. Гофман, Дж. Мід, Р. Фогельсон) і екзистенційно-гуманістичний (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм). Розглянуті теоретичні та емпіричні підходи до вивчення проблеми ідентичності не суперечать, а скоріше доповнюють один одного, виділяючи як свого предмет дослідження різні сторони феномена ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, особистість, «Я-концепція», «образ «Я», “Self”, «самість».

Постановка проблеми у загальному вигляді. Історія поняття «ідентичність» пов'язана з розвитком загальних філософсько-психологічних підходів до проблеми становлення індивідуальності людини, з пошуком сенсу свого існування, усвідомлення свого місця та ролі у соціумі, своєї схожості та відмінності від інших людей.

Проблема ідентичності є комплексною, міждисциплінарною. Еволюція поняття «ідентичність» у науці має своєрідну історію, оскільки його вивчення відбувалось у різних науках – філософії, соціології, психології, антропології, культурології, етнології тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення психологічної природи ідентичності та положення про сутність людини як самотворчої, саморегулюючої системи знаходимо у працях таких учених, як: К.О. Абульханова-Славська, М.Й. Боришевський, К.В. Коростеліна, О.М. Лозова, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, С. Московичі, М.І. Пірен, О.В. Яремчук.

Постановка завдання – проаналізувати теоретичні й емпіричні підходи до вивчення ідентичності, що не суперечать, а скоріше доповнюють один одного, виокремлюючи як предмет дослідження різні сторони феномена ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Отже, використання терміна «ідентичність» у соціально-гуманітарних науках тривалий час відбувалося паралельним руслом з філософією.

Змістова еволюція поняття «ідентичність» у філософії має своєрідну історію, що й позначилася на її сучасному розумінні. Поняття «іден-

тичність» є власне філософським і належить до метафізичної проблематики. У такому розумінні поняття «ідентичність» використовується, зокрема, Б. Спінозою. Ідентичність, за Б. Спінозою, «не є причиною універсуму, а сама є універсамом» [8, с. 102].

Поняття ідентичності розглядається й у психології. Психологи, які досліджують проблему ідентичності, схильні розглядати її у двох аспектах: власне особистісну ідентичність і культурну ідентичність.

Уперше поняття «ідентифікація» у психологічному контексті з'явилося у 1914 році у праці З. Фрейда «Масова психологія і аналіз людського «Я» [9]. Ідентифікація розглядалася ним як несвідомий зв'язок дитини з батьками і як механізм взаємодії між індивідом і соціальною групою.

Активна теоретична та емпірична розробка проблеми ідентичності почалась у психології останніми десятиліттями ХХ століття. Починаючи з 70-х років поняття «ідентичність» стає у психології досить популярним, доповнюючи, уточнюючи, а нерідко й замінюючи собою більш традиційні поняття «Я-концепція», «образ «Я», “Self”, «самість». Звернення до поняття ідентичності дає можливість побачити механізми зв'язку між внутрішньо-особистісною і соціокультурною зумовленістю дій у ситуаціях соціальної взаємодії, понять групових і особистісних започаткувань у людині.

У загальному розумінні самоідентифікацію особистості визначають як приналежність до певного роду, виду, типу людей з метою

усвідомлення, розуміння своєї сутності. Під ідентичністю розуміється усвідомленість і оцінювання особистістю своєї належності до соціальної категорії.

Розглянемо основні теоретичні підходи до проблеми ідентичності, оскільки саме визначення цього поняття розрізняється залежно від теоретичної позиції дослідника. Найбільш розробленими підходами до ідентичності у сучасній психології є *психоаналітичний, когнітивно-орієнтований, інтераціоналістський та екзистенційно-гуманістичний*.

Як відомо, першими до розгляду феномена ідентичності звернулися прихильники психоаналітичного напрямку. Детальна розробка феномена ідентичності була представлена у відомій праці Е. Еріксона «Дитинство та суспільство». Розуміючи ідентичність загалом як процес організації життєвого досвіду в індивідуальному «Я», Е. Еріксон робить акцент на динамічності, змінності ідентичності протягом життя людини, виокремлюючи як основну адаптаційну функцію цієї особистісної структури. Згідно з Е. Еріксоном, процес становлення і розвитку ідентичності «оберігає цілісність та індивідуальність досвіду людини, дає їй можливість передбачити як внутрішні, так і зовнішні небезпеки та порівнювати свої здатності із соціальними можливостями, що надаються суспільством» [11, с. 8]. Отже, поняття ідентичності співвіднесене для Е. Еріксона передусім з поняттям постійного, неперервного розвитку «Я» у соціумі.

Автор відстоює ідею соціальної і культурної зумовленості особистісного досвіду, розуміючи під цим безпосереднє запозичення соціальних стереотипів. Цей процес веде до кризи ідентичності, часто пов'язаної з соціальними і культурними проблемами, що своєрідно «віддзеркалилися» в особистості. Вчений також вводить термін «ідентичність» у міждисциплінарний науковий обіг.

Поняття ідентичності є настільки багатоаспектним, що однозначного визначення цього терміна немає. Однак Е. Еріксон виокремлює такі характеристики й аспекти ідентичності: 1) «суб'єктивне відчуття тотожності і протяжності»; 2) «процес, за допомогою якого індивід оцінює себе з точки зору того, як інші, на його думку, оцінюють його порівняно з собою і в рамках значущої для них типології»; 3) вікові зміни переживання почуття ідентичності посилюються, коли людина відчуває зростаючу безперервність між тим, що вона пережила у минулому, і тим, що вона припускає пережити у майбутньому.

Отже, мати ідентичність означає, по-перше, відчувати себе, своє буття як особистості незмінним, незалежно від зміни ситуації, ролі, самосприйняття, по-друге, це означає, що минуле, сьогодення і майбутнє переживаються як єдине ціле, по-третє, це означає, що людина відчуває зв'язок між власною безперервністю та визнанням цієї безперервності іншими людьми. Отже, поняття ідентичності співвідносне для Е. Еріксона, передусім, з поняттям постійного, безперервного розвитку Я. Найбільше значення цей процес має для періоду отрочтва, якому і присвячено більшість досліджень цього напрямку. Е. Еріксон тлумачить ідентичність як складне особистісне утворення, що має багаторівневу структуру. Це пов'язано з трьома основними рівнями аналізу людської природи: індивідуальним, особистісним і соціальним. Так, на першому, індивідуальному, рівні аналізу ідентичність визначається ним як результат усвідомлення людиною власної часової тривалості. Це є уявлення про себе як про деяку відносно незмінну даність. Це уявлення про людину за фізичною конституцією, за темпераментом, за задатками, за належним тільки їй минулим і тільки їй спрямованістю у майбутнє. З іншого, особистісного, погляду ідентичність визначається як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, що задає деяку тотожність самому собі. Нарешті, на останньому рівні ідентичність визначається Е. Еріксоном як особистісний конструкт, що відображає внутрішню солідарність людини із соціальними, груповими ідеалами і стандартами. Останній конструкт він дав назву «соціальна ідентичність».

Аналогічні погляди щодо двох основних складників ідентичності – особистісного (персонального) та соціального – поділяють більшість дослідників, які звертаються до цієї проблематики, однак, питання про співвідношення цих двох складників залишається, як і раніше, відкритим.

Суб'єктивне значення різних соціальних реакцій людини тим більше, писав Е. Еріксон, чим сильніше вони включені у загальну модель розвитку, характерну для певної культури. Дослідник зазначає, що на кожній стадії розвитку у дитини має бути відчуття, що її особиста, персональна ідентичність відбиває індивідуальний шлях в узагальненні життєвого досвіду, має і соціальне значення, значима для відповідної культури, є досить ефективним варіантом і групової ідентичності. Отже, для Е. Еріксона особистісна і соціальна ідентичність виступають як деяка єдність, як дві

нерозривні грані одного процесу – процесу психосоціального розвитку дитини. З цього погляду ідентичність відіграє роль інтегративної освіти, що дає змогу людині поєднати у цілісну картину уявлення про себе як про індивідуальність і як про члена соціуму. На жаль, ця думка про єдність соціальної і персональної ідентичності практично не отримала свого емпіричного втілення у подальших дослідженнях ідентичності.

Дослідники психоаналітичного напрямку надають також значну увагу питанню про розвиток ідентичності. Е. Еріксон розумів розвиток ідентичності як взаємодію трьох процесів – біологічних, соціальних і его-процесів, причому его відповідальне за інтеграцію перших і других. Результатом інтегративної роботи его (его-синтезу) є деяка конфігурація елементів ідентичності, яка вибудовується протягом усього дитинства. Ця гіпотетична конфігурація забезпечує переживання почуття ідентичності.

У підлітковому віці відбувається переструктурування сукупності дитячих ідентифікацій у нову конфігурацію у вигляді відмовлення від деяких з них та прийняття інших. Процес розвитку ідентичності Е. Еріксон розуміє як інтеграцію і диференціацію різних взаємопов'язаних елементів (ідентифікацій) водночас. У випадках, коли виникають будь-які зміни (біологічні або соціальні), необхідні інтегруюча робота его і переструктурування елементів ідентичності, оскільки руйнування структури веде до втрати ідентичності і пов'язаних з цим негативними станами – аж до депресії та самогубства.

Отже, основною функцією ідентичності, за Е. Еріксоном, є адаптація в найширшому сенсі цього слова: процес становлення і розвитку ідентичності «оберігає цілісність та індивідуальність досвіду людини, дає їй можливість передбачити як внутрішні, так і зовнішні небезпеки і порівнювати свої здібності з соціальними можливостями, наданими суспільством» [11].

Ідентичність, як вважає Дж. Марсія, розвивається протягом усього життя людини [14]. Він розрізняє два шляхи досягнення ідентичності – поступове усвідомлення деяких даних про себе (присвоєна ідентичність) і самостійне прийняття людиною рішень щодо того, якою їй бути (досягнута ідентичність). Автор визначив ідентичність як: «структуру его – внутрішню динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії». Особливу увагу науковець, услід за Е. Еріксоном, приділяє формуванню ідентичності у підлітковому віці. Для операціоналіза-

ції поняття ідентичності Дж. Марсія висовує припущення про те, що ця структура проявляється як феноменологічне через спостережувані патерни «рішення проблеми». На думку автора, у міру прийняття різних рішень стосовно себе і свого життя розвивається структура ідентичності, підвищується усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, цілеспрямованість й осмисленість свого життя. На основі цих положень він виокремлює чотири типи (статуси) ідентичності: досягнута (реалізована) ідентичність; мораторій; передчасна ідентичність; дифузна ідентичність. Як основні напрями формування ідентичності Дж. Марсія називає процеси професійного, ідеологічного і сексуального самовизначення. Плідні дослідження автора звужують поняття ідентичності до аспекту самовизначення у контексті розв'язання проблем, на що вказує і сам автор [14].

У роботах А. Ватермана акцентується увага на ціннісно-вольових аспектах розвитку ідентичності. Автор виокремлює елементи ідентичності, якими, на його думку, є цілі, цінності і переконання, що формуються в результаті вибору серед різних альтернативних варіантів у період кризи ідентичності і є підставою для визначення життєвого напрямку, сенсу життя. А. Ватерман також виокремлює два напрями вивчення ідентичності – процесуальний і змістовий [18]. Так, процес формування та існування ідентичності охоплює засоби, за допомогою яких людина ідентифікує, оцінює й відбирає цінності, цілі і переконання, що надалі стануть елементами її ідентичності. Водночас ідентичність неможливо розглядати без урахування змістової специфіки цих елементів. А. Ватерман виокремлює і чотири сфери життя, найбільш значущі для формування ідентичності: вибір професії; прийняття релігійних і моральних переконань; вироблення політичних поглядів; прийняття набору соціальних ролей, включаючи статеві ролі та очікування щодо шлюбу і батьківства. Науковець підкреслює, що процесуальну і змістову сторони ідентичності необхідно розглядати в їх єдності і взаємозв'язку, що дає можливість не тільки простежити шляхи формування ідентичності, але й зрозуміти значення для особистості виборів, зроблених у тій чи іншій сфері життя [18; 19].

Символічний інтераціоналізм. Дослідження ідентичності, що проводилися у рамках інтераціоналістської орієнтації, спирається на концепцію «Я» Дж.Г. Міда [15]. Аналіз зазначає, що проблеми співвіднесення особистісних і соціальних начал у людині базується на неусвідомленні

прийнятих норм, на звичках. Це прийнятий людиною комплекс очікувань, що надходять від етнічної чи національної групи, до якої вона належить. Усвідомлена ідентичність з'являється тоді, коли людина починає міркувати про себе і свою поведінку. Однак ідентичність не означає автономії особистості щодо соціуму, оскільки вона формується за допомогою надбаних у соціальній взаємодії категорій, вироблених у мові.

Водночас наявність ідентичності, що усвідомлюється, означає момент відносної свободи особистості, оскільки «людина перестає слідувати ритуалізованому розгортанню дій та починає думати про цілі і тактики своєї поведінки» [15]. Дж.Г. Мід вважав, що під час народження людина не володіє ідентичністю, вона з'являється як результат її соціального досвіду, взаємодії з іншими людьми. Отже, акцент робиться на соціальній зумовленості ідентичності: вона з'являється тільки за умови залучення особистості до соціальної групи, у спілкуванні з її членами. Розвиток ідентичності йде від неусвідомленої ідентичності до усвідомленої.

Ще одним представником цього напрямку є Е. Гофман [13]. Автор виокремлює три види ідентичності: соціальна ідентичність – типізація особистості іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи, до якої вона належить; особистісна ідентичність – індивідуальні, унікальні ознаки людини, а також унікальна комбінація фактів і дат історії її життя; Я-ідентичність – суб'єктивне сприймання особистістю своєї життєвої ситуації, своєї непереривності, своєрідності. Для аналізу взаємодії Е. Гофман вводить поняття знаку. Знак – це будь-яка ознака людини, котра використовується нею у ситуації взаємодії для підкреслення деяких своїх якостей, своєї відмінності від інших [13].

Цікаву модель ідентичності пропонує Р. Фогельсон [12]. Автор виокремлює чотири види ідентичності: реальна ідентичність – самозвіт індивіда про себе, його самоописання «я сьогодні»; ідеальна ідентичність – позитивна ідентичність, до якої особистість прагне, якою їй хотілося б себе бачити; демонстрована ідентичність – набір образів, що особистість транслює іншим людям, аби вплинути на оцінку ними своєї ідентичності. Людина намагається наблизити реальну ідентичність до ідеальної та максимізувати дистанцію між реальною і негативною ідентичністю [12].

Когнітивно-орієнтований підхід. Виокремлення двох аспектів ідентичності в рамках символічного інтеракціонізму – орієнтація на соціальне

оточення і орієнтація на унікальність людини – отримали розвиток у дослідженнях когнітивістськи орієнтованих авторів. Слід також зазначити, що є певна схожість цієї типології із психоаналітичним підходом у виокремленні й аналізі ідентичності з погляду «соціального» і «персонального». Найповніше ці аспекти ідентичності отримали своє втілення в теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела і Дж. Тернера [16; 17].

Ідентичність, або «Я-концепція», подається в цій теорії як когнітивна система, що виконує роль регулятора поведінки у відповідних умовах. Вона включає дві підсистеми: особистісну ідентичність та соціальну ідентичність. Особистісна ідентичність належить до самовизначення у фізичній, інтелектуальній і моральній категоріях. Соціальна ідентичність складається з окремих ідентифікацій і визначається належністю людини до різних соціальних категорій, таких як, наприклад, раса, національність, стать тощо.

Згідно з Г. Теджфелом, ідентичність проявляється через співвіднесення себе з певною групою та через емоційну забарвленість цього співвідношення, позитивне сприймання себе у загальному соціальному і психологічному контекстах. Науковець вважає, що соціальна ідентичність містить усвідомлення особистістю своєї належності до певної групи і цінність цієї належності виражає у певних емоційних переживаннях. Ідентифікація як процес відбувається на основі відбору соціальних характеристик і емоційних переживань, відокремлення «свого» від «чужого». У такий спосіб забезпечується комфортність належності до «своїх», сила, впевненість, рішучість, що породжується «своїм» оточенням [16].

Поняття самокатегоризації, описане Г. Теджфелом, дає змогу розв'язати проблему співвідношення особистісної і соціальної ідентичності, які, на думку автора, є двома полюсами одного біполярного континууму. На одному полюсі – соціальна поведінка, що повністю визначається індивідуальними характеристиками учасників, на другому – поведінка, що повністю зумовлена фактом групового членства [16].

Розвиває ідею самокатегоризації як когнітивного співвіднесення себе з деяким класом ідентичних об'єктів Дж. Тернер [17]. Він виокремлює три рівні самокатегоризації: людську ідентичність, соціальну ідентичність і особистісну ідентичність. Між виразністю одного рівня самокатегоризації та іншими її рівнями є функціональний антагонізм: з позиції особистісної ідентичності людина не бачить подібності між

групами, з позиції групової ідентичності не розрізняє індивідуальних характеристик окремих членів групи. Будь-які чинники, що підсилюють виразність групової самокатегоризації, ведуть до збільшення сприйманої тотожності між собою і членами групи, у такий спосіб деперсоналізують індивідуальне самосприйняття. Деперсоналізація належить до процесів «самостереотипізації» [17], за допомогою яких люди сприймають себе як взаємозамінні екземпляри соціальної категорії, а не як унікальні особистості. Процес становлення ідентичності, відповідно до теорії самокатегоризації, містить три послідовні когнітивні процеси.

По-перше, людина самовизначається як член певної соціальної категорії.

По-друге, вона засвоює норми і стереотипи поведінки, властиві групам, до яких належить.

По-третє, індивід приписує собі засвоєні норми і стереотипи цих груп, вони стають внутрішніми регуляторами його соціальної поведінки.

Особлива увага в цьому напрямі досліджень приділяється функціонуванню й утриманню соціальної складової частини ідентичності. Так, наприклад, урахувавши різне ставлення суспільства до різних соціальних груп, виокремлюється позитивна і негативна соціальна ідентичність [16]. Оскільки людині властиве прагнення до позитивного образу себе, однією з основних закономірностей у динаміці соціальної ідентичності буде прагнення її до досягнення або збереження позитивної соціальної ідентичності [19; 1; 7].

Важливим механізмом актуалізації соціальної ідентичності є процес соціального порівняння як на міжгруповому, так і на міжособистісному рівнях. Водночас порівняння відбувається, по-перше, зі схожими, близькими до власної групами, по-друге, порівнюються не всі параметри груп, а лише ціннісно значущі якості й характеристики. У результаті позитивна соціальна ідентичність засновується на позитивних, сприятливих відмінностях своєї групи від іншої.

У разі якщо особистість виявляється включеною в низькостатусну групу, вона прагне використовувати одну з трьох основних стратегій поведінки, спрямованих на збереження або досягнення позитивної ідентичності: 1) індивідуальна мобільність – прагнення покинути низькостатусну групу і приєднатися до високостатусної; 2) соціальна креативність – переоцінка самих критеріїв, за якими здійснюється порівняння; 3) соціальна конкуренція – пряме приписування бажаних характеристик своїй групі і протиставлення їх групі порівняння [1].

Загалом можна констатувати, що цей підхід розглядається як найбільш перспективний у сучасній психології. У рамках цього напрямку проводиться значна кількість емпіричних досліджень. Продовжуючи традиції психоаналізу і символічного інтеракціонізму, когнітивний підхід обмежує поняття ідентичності поняттям категоризації, що дає змогу операціоналізувати цей феномен. Водночас цей підхід розробляє уявлення про функцію ідентичності, яка полягає в побудові позитивного самоставлення, що додає людині впевненості і сенсу її існуванню.

Особливий напрям досліджень у рамках когнітивного напрямку здійснюється у руслі нарративної психології (К. Герген та ін.). Автори, котрі працюють у рамках цього напрямку, проводять аналогію між розумінням тексту і розумінням людиною самої себе, власної поведінки і подій свого життя. Ідентичність у нарративній психології розуміється як створення тексту про самого себе, безперервна самоінтерпретація, самовитлумачення. Саморозповіді про свою поведінку, про свої вчинки виокремлює в життєвому потоці ті чи інші обставини, надає їм сенс, дає змогу оцінити їх як позитивні чи негативні. Це явище проявляється в широкому мовному та культурному контекстах.

У статтях К. Гергена розвивається ідея особистості як «тексту», тому «Я» і «особистість» він вважає певною мірою надлишковими і непотрібними конструктами. Проте у рамках нарративного підходу є й інший погляд на ідентичність, коли це поняття ототожнюється з саморозумінням та ідентифікацією. Зрозуміти себе означає відповісти на запитання «Хто Я?» Усвідомити, зокрема, свою належність до соціальної групи. У цьому разі засобом самоідентичності є функція розповіді.

Окреслений підхід у цілому відкриває можливість вивчення ідентичності через аналіз текстів, суб'єктивну інтерпретацію життєвої історії і власної особистості. Вже сам факт промовляння і називання якостей і властивостей, що належать до власної особистості, свідчить про ідентифікацію з предметною, соціальною, індивідуальною структурою і може розглядатися як ідентичність (незалежно від того, наскільки об'єктивно вони притаманні людині і від того, чи створюється цей текст для себе або для оточуючих).

Своєю чергою у рамках гуманістичного напрямку головним є уявлення про особистість як про принципово унікальну, неповторну, екзистенціальну сутність.

У теорії К. Роджерса ідентичність (нині це синонімічно Я-концепції) є «організований, погоджений

концептуальний гештальт», побудований з перцепції характеристик «я» або «мене» в різних аспектах життя, а також цінностей, пов'язаних з цими перцепціями [6]. Цей гештальт доступний свідомості, хоча не обов'язково завжди усвідомлений. К. Роджерс зазначає, що тенденція до конструктивного просування особистості, її завершеності, цілісності реалізується тільки за умови ясного сприйняття та адекватної символізації людиною своїх виборів, перевірки своїх гіпотез, розрізнення нею прогресивної і регресивної поведінки [6].

Для Е. Фромма поняття ідентичності виступає головним критерієм за аналізу сучасних особливостей взаємин людини і суспільства [10]. Автор звертається до проблеми ідентичності, аналізуючи діалектичний взаємозв'язок індивідуального і загального у людській природі. Персональна ідентичність визначається як результат індивідуалізації людини, її відокремлення від сил природи і від людей. З іншого боку, однією з провідних людських потреб є потреба у зв'язку з навколишнім світом, потреба уникнути самотності, що досягається шляхом самоотождолення з будь-якими ідеями, цінностями, соціальними стандартами, тобто шляхом формування соціальної ідентичності.

Ці аспекти ідентичності, що традиційно виокремлюються у концепції Е. Фромма, набувають вирішального значення в умовах сучасного суспільства. Потенційна множинність соціального вибору, властива розвиненим країнам, стикається, на думку Е. Фромма, з неготовністю людини прийняти настільки вільну самотність, отже, викликають пошук таких зв'язків зі світом, які знищують її індивідуальність. Однією з форм «втечі від свободи» [10], апофеозом сучасного торжества соціальної ідентичності, на думку автора, є повна деперсоналізація, що втілилася в тоталітарних системах – фашизмі і сталінізмі.

Почуття ідентичності, як вказує А. Маслоу, пов'язане з піковими, вершинними переживаннями людини. Саме в такі моменти людина відчуває себе, свою самість, і це найемоційніше переживання автентичності, істинного Я. Водночас почуття ідентичності має спонтанний характер, а не є результатом соціального формування [4]. У звичайні, повсякденні моменти життя не йдеться про ідентичність. Вершинні переживання властиві здебільшого «буттєвому» способу життя, за якого людина не пристосовується до ситуації, не задовольняє органічні та соціальні потреби, плывучи в «потоці життя», а підвищує напругу, рухаючись «проти потоку» [4]. Ідея про існування

суперечностей між людиною і соціумом, між потребами і бажаннями самої людини поставлена не тільки в екзистенційно-гуманістичному підході, але саме тут акцентована ціннісна роль суперечності як необхідної умови ідентичності.

Слід зазначити, що описовий, феноменологічний характер екзистенціального підходу базується на філософських уявленнях про ідентичність. Тут відсутні психологічні категоріальні побудови, оскільки не ставиться завдання більш конкретних теоретико-методологічних і емпіричних розробок, але водночас орієнтація на ідеї внутрішнього потенціалу особистості значно збагачує психологічну науку.

Питання становлення й розвитку ідентичності є актуальним протягом усього життєвого шляху особистості. Виходячи з визначення, поданого у психологічному словнику, ідентичність – істотне, постійне Я людини, внутрішнє, суб'єктивне розуміння себе [5]. Це – динамічна структура, яка розвивається у процесі всього життя людини, причому цей розвиток нелінійний й нерівномірний, може відбуватися як у прогресивному, так і у регресивному напрямках.

Ідентичність є соціальною за природою, вона формується у результаті взаємодії особистості з іншими людьми та під час засвоєння набутого у процесі соціальної взаємодії досвіду.

Етнічне «Я», за О.Г. Асмоловим та О.І. Шлягіною, співвідноситься із квазіпсихологічним рівнем актуального етнопсихологічного статусу особистості. Під актуальним психологічним статусом особистості автори мають на увазі ступінь виразності та ознак етнічної ідентичності особистості, рівень етнічної толерантності і можливі трансформації сутнісної сфери особистості, що можуть виникнути за взаємодії з представниками інших етнічних груп. Індикаторами латентних етнічних настроїв можуть бути уявлення, що побутують у культурі про еталони сприйняття, моральні цінності і норми поведінки, етнічний характер. Саме ці уявлення про різні етнічні стереотипи і є тим, що соціалізується особистістю під час її інтеріоризації у тій чи іншій етнічній спільноті [2].

У надзвичайно широке поняття ідентичності включаються, насамперед, емоційно-ціннісний аспект орієнтації особи, групи, соціуму. Англійське слово “identity” вживається у значеннях тотожності, справжності й самотності. У соціогуманітарних науках пріоритет віддається третьому (самотності) – ідентичність тут розуміється як сукупність з-поміж інших і є для окремої особи чи групи підставою для віднесення себе до цієї спільноти.

Предметами ідентифікації виступають культура, народ, сім'я тощо. Вони перебувають у непростих, емоційно забарвлених і постійно змінюваних відносинах. Розрізняють індивідуальну й колективну ідентичність, реальну й уявну, абстрактну й функціональну, стабільну чи маргінальну, постійну й ситуативну [3, с. 83–89].

Висновки. З огляду на викладене, зазначимо, що проаналізовані теоретичні й емпіричні підходи до вивчення ідентичності не суперечать, а скоріше доповнюють один одного, виокремлюючи як предмет дослідження різні сторони феномена ідентичності. Узагальнюючи результати досліджень представників зазначених теоретичних орієнтацій, можна виокремити такі найважливіші моменти в інтерпретації феномена ідентичності:

1) ідентичність є складним особистісним утворенням, що має багаторівневу структуру. Зазвичай виокремлюють два рівні ідентичності – особистісний і соціальний. Особистісна ідентичність визначається як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду,

тотожність самій собі. Соціальна ідентичність є внутрішньою солідарністю людини із соціальними ідеалами і стандартами. Питання про співвідношення особистісної та соціальної ідентичності залишається, як і раніше, відкритим. Згідно з Е. Еріксоном, ідентичність відіграє роль інтегративної освіти, що дає змогу людині поєднати в цілісну картину уявлення про себе як про індивідуальність і про себе як про члена соціуму;

2) переживання ідентичності актуалізується в особливі моменти життя людини. Ідентичність може розглядатися як процес розв'язання життєво значущих проблем. Водночас кожне прийняте рішення, що стосується самого себе і свого життя (самовизначення), робитиме значний внесок у формування структури ідентичності як її елемента.

Перспектива подальшого дослідження вбачається у вивченні психологічних механізмів становлення ідентичності особистості, а також у розробці на цій основі відповідних інструментальних засобів та методів дослідження.

Список літератури:

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. Москва : МГУ, 1990. 240 с.
2. Асмолов А.Г. Национальный характер и индивидуальность: Опыт этнопсихологического анализа. *Психологические проблемы индивидуальности*. Москва, 1984. Вып. 2. С. 53–67.
3. Коростелина К.В. Структура и динамика системы социальной идентичности: дис. ... д-ра псих. наук : 19.00.05. Симферополь, 2003. 489 с.
4. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / пер. с англ. А.М. Татлыдаева. Санкт-Петербург : Евразия, 1997. 430 с.
5. Психологический словарь. Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. 640 с.
6. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва : Изд. группа «Прогресс»: Универс, 1994. 479 с.
7. Собкин В.С. Возрастные особенности ориентации в социально-профессиональной сфере. *Вопросы психологии*. 1990. № 4. С. 23–31.
8. Спиноза Б. Избранные произведения. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 606 с.
9. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я». Тбилиси : Мерани, 1991.
10. Фромм Э. Бегство от свободы: Человек для себя. Минск : Попурри, 1998. 672 с.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996. 340 С.
12. Fogelson R.D. Person, Self and identity. Some anthropological retrospect, circumspect and prospects / Lee B. (ed.) *Psychosocial theories of the self*: Proc. of a Conf. on new approaches to the self, held March 29 – April 1, 1979, by the Center for psychosocial studies, Chicago, Ill. New York, L. : Plenum Press, 1982.
13. Goffman E. The neglected situation. *Amer. Anthropol.* 1964. Vol. 66. No 5. Part 2.
14. Marcia J.E. Identity in adolescence. New York : John Wiley, 1980.
15. Mead G.H. Mind, Self and Society. Chicago : The Univ. of Chicago Press, 1946.
16. Tajfel H. Social identity and intergroup relations. Cambridge : Cambridge University Press, 1982.
17. Turner J.C. Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior. *Advanced in group process. Theory and research*. Greenwich : Connect, 1985. Vol. 2.
18. Waterman A.S. (ed.) Identity in adolescence: Processes and contents. San Francisco-L.: Jossey-Bass, 1982.
19. Waterman A.S. (ed.) Identity in adolescence: Processes and contents. San Francisco-L. : Jossey-Bass, 1985.

Osmanova A.M. PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF DEVELOPMENT OF PERSONAL IDENTITY IN THE WORKS OF FOREIGN AND DOMESTIC SCIENTISTS

The article analyzes the theoretical and empirical approaches to the study of identity, which do not contradict, but rather complement each other; highlighting as an object of study different aspects of the phenomenon of identity. The problem of “identity” concept as a subject of psychological research is considered in the theoretical and methodological approaches, the most developed of which are: psychoanalytic (A. Waterman, E. Erickson, J. Marcia), cognitive-oriented (K. Gergen, G. Tedzhfel, J. Turner), symbolic interactions (E. Hoffman, J. Mead, R. Fogelson) and existential humanist (Maslow, Carl Rogers, Erich Fromm). The above theoretical and empirical approaches to the study of the problem of identity does not contradict, but rather complement each other, highlighting as its object the study of the phenomenon of identity different directions.

Summarizing the results of studies of the representatives of these approaches, the following important points of interpretation of the phenomenon of identity:

1. The identity of the individual is a complex subject, has a layered structure. As a rule, there are two levels of identity – personal and social. Personal identity is defined as a sense of human uniqueness, the uniqueness of his life experiences, identifying himself. Social identity of internal human solidarity with the social ideals and standards. The relationship between personal social identity but is stopped and, as before, open. According to E. Erikson, identity plays a role of integrative education, allows a person to combine into a coherent picture of the image of himself as a person, and yourself as a member of society.

2. Identity experience is actualized in the special moments of life. Identity can be considered as the process of solving vital problems. At the same time, every decision concerning himself and his life (self-determination), making a significant contribution to the formation of the structure of identity as its element.

Key words: *identity, personality, “self-concept”, “image “I”, “Self”, “self”.*